

آفاناسی نیکیتین نخستین سیاح و محقق روسی در خلیج فارس

دکتر لقمان بایمت اف

(تاجیکستان)

آفاناسی نیکیتین از مشهورترین سیاحان دوران قرون میانه روسیه به‌شمار می‌آید. وی در تاریخ اجتماعی و فرهنگی روسیه به‌عنوان نخستین محقق مسائل ایران و هندوستان شناخته شده است. محققان و پژوهشگران، زندگی و آثار آفاناسی نیکیتین و جایگاه او را در تاریخ‌نگاری و ادبیات روسی یکسان نمی‌بینند. باید متذکر شد که یگانه اثر او که به نام «سیاحت سه دریا» معروف است، در سال ۱۸۱۷ وارد دایره علم شد. نخستین محقق و پژوهشگر کتاب سیاحت سه دریای آفاناسی نیکیتین، مورخ مشهور روس ن. م. کارامزین (М. Карамзин) بود. قابل ذکر است که درباره جایگاه آثار آفاناسی نیکیتین تقریباً همه مورخان و محققان تاریخ ادبیات روس اظهار نظر کرده‌اند. پروفیسورها س. م. سالایوف (С. М. Соловьев)، ا. ا. سرسنایوسکس (И. И. Срезневский) و چندی دیگران از جمله موفق‌ترین محققان در تحقیق و بررسی جایگاه آثار آفاناسی نیکیتین در تاریخ علم و فرهنگ روس محسوب می‌شوند.



پروفسور سرسزنا یوسکی شاید در میان محققان روسی فردی باشد که جایگاه آثار آفاناسی نیکیتین را در تاریخ ادبیات روسی قرن ۱۵ میلادی دو گانه تعیین کرده است، یعنی طبق نظر او چون نسخه‌های متعدد کتاب آفاناسی نیکیتین که تا زمان ما رسیده‌اند، متفاوت‌اند، از این رو تعیین جایگاه واقعی آن مشکل است.

اما اخیراً در رابطه با این موضوع دیدگاه‌های کاملاً جدیدی مطرح شده است:

۱- دیدگاه اول: طرفداران این دیدگاه سعی می‌کنند نقش آفاناسی نیکیتین را در تاریخ سیاسی و اجتماعی دولت روس بیش از حد نشان بدهند. از نظر این گروه دانشمندان آفاناسی نیکیتین فقط یک تاجر نیست بلکه او یک جاسوس دولتی روس در کشورهای آن سوی دریا است که به طور مخفیانه سفارش‌های دولتی را نیز انجام داده است. مهم‌ترین وظیفه دولتی او پیدا کردن راه تجارت به هند بوده است و او توانسته سفارش دولت را به خوبی انجام بدهد. محققان و پژوهشگران معروفی از قبیل: پروفسورها و. و. باگدانوف (В. В. Богданов)، ن. و. واداووزوف (В. В. Водовозов)، ل. س. بارانوف (Л. С. Баранов)، ن. ا. پرو کوپوف (Н. И. Прокофев) و دیگران.

۲- دیدگاه دوم: از نظر گروه دوم دانشمندان کتاب آفاناسی نیکیتین فقط روزنامه یا یادداشت‌های معمولی یک تاجر نیست بلکه اثری است ترکیبی که در بررسی و ارزیابی آن باید اصول مخصوصی را به کار برد. دانشمندان و محققان برجسته روسی از قبیل پروفسورها ن. س. ترویتسکای (Н. С. Трубецкой)، آ. م. آسیپوف (А. М. Осипов)، و. ا. الکسادراف (В. А. Александров)، ن. م. گولدبرگ (Н. М. Гольдберг) و دیگران طرفداران دیدگاه دوم محسوب می‌شوند.

در برابر این محققانی هم هستند که از هیچ نظر ذکر شده جانبداری نمی‌کنند. چنانچه پروفسور و. پ. آ. دریانوف-پریس (В. А. Адрианов-Перетц)، بر این عقیده است که متن کتاب آفاناسی نیکیتین به هیچ وجه اصل نیست بلکه مؤلف آن را در راه بازگشت به وطن مرتب کرده است.

محقق دیگر به اسم ی. س. لوری (Я. С. Лурье) بر این عقیده است که برای اینکه اهمیت کتاب سیاحت سه دریای آفاناسی نیکیتین در تاریخ ادبیات و افکار اجتماعی روسی به خوبی معین شود، شرط نیست که از آن اثر ویژه و بلند پایه ادبی بسازیم و یا از شخصیت آفاناسی نیکیتین یک دیپلمات یا تاجر جاسوس بسازیم. یادداشت‌های او از نظر ی. س. لوری بسیار ساده و روشن است. از این رو نباید از هر کلمه این اثر مسئله بسازیم.

پروفسور ی. س. لوری می‌گوید در بررسی محتوای کتاب آفاناسی نیکیتین باید این واقعیت را نیز در نظر داشته باشیم که این سیاح روسی به هر صورت در کشورهای اسلامی به مدت طولانی حضور داشت و مسلماً از طرف مردمان محلی احساس خطر می‌کرد و از این رو نام اسلامی به خود گرفت. او را نباید به‌عنوان یک مسلمان واقعی شناخت. (ی. س. لوری، ص ۷۰-۷۱).

اما در برابر این دیدگاه، دیدگاه دیگری نیز ارائه شده است که طبق آن آفاناسی نیکیتین بعد از سیاحت طولانی در هند به دین اسلام گروید. ارائه‌کننده این دیدگاه محقق آمریکایی پروفسور گ. لینهرف (G. Lenhof) می‌باشد که در رابطه با جایگاه آفاناسی نیکیتین و کتاب وی تحقیقات ارزنده‌ای دارد.

اما پروفسور ی. س. لوری از این عقیده به‌طور شدیدی انتقاد می‌کند و می‌گوید که گرایش آثار آفاناسی نیکیتین به اسلام ظاهری بوده و اقدام او در این راه احتیاطی بوده است. (ی. س. لوری، ص ۷۶).

محقق دیگر به اسم اوسپینسکی (Б. А. Успенский) چنین می‌نویسد که هند برای آفاناسی نیکیتین سرزمینی غیر دینی است. از نظر او یادداشت‌های آفاناسی نیکیتین یک اثر سیاسی یا انتقادی نیست بلکه یادداشت‌های شخصی بوده و مراجعه او نه به قدرت‌ها بلکه به خود بوده است. ولی با این همه تضادها کتاب آفاناسی نیکیتین به‌عنوان یکی از آثار خواندنی روسی قرون میانه در تاریخ ادبیات و تفکر اجتماعی روسی خواهد ماند.

اما هدف اصلی این نوشتار معرفی جایگاه علمی گزارش آفاناسی نیکیتین در رابطه با مسائل جغرافیای تاریخی خلیج فارس قرن ۹ ق / ۱۵ م است. این موضوع تا جایی که معلوم شد در



تاریخ‌نگاری ایران و ایران‌شناسی مورد بررسی قرار نگرفته است. طرح این مسئله در تحقیق و بررسی شکل‌گیری ایران‌شناسی و دیدگاه سیاسی و استراتژی روسیه پادشاهی مهم و ارزنده به نظر می‌رسد. برای اینکه دانشمندان و کارشناسان ایرانی با دیدگاه و اطلاعات آفاناسی نیکیتین آشنایی داشته باشند، ترجمه فارسی بخش گزارش آفاناسی نیکیتین را که به‌طور مستقیم در رابطه با خلیج فارس است، ارائه می‌نمایم.

بخشی از کتاب سیاحت سه دریای آفاناسی نیکیتین (به زبان روسی)

Хождение за три моря Афанисия Никитина

... А я пошел в Дербент, а из Дербента в Баку, где огонь горит неугасимый; а из Баку пошел в море – в Чапакур.

И прожил я в Чапакуре шесть месяцев, да в Сари жил месяц, в Мазандаранской земле. А оттуда пошел к Амолю и жил тут месяц. А оттуда пошел к Демавенду, а из Демавенда – Раю. Тут убили Хусейна, из детей Али, внуков Мухаммеда, и пало на убийц проклятие Мухаммеда – семьдесят городов разрушилось.

Из Рея пошел к Кашану и жил тут месяц, а из Кашана - Наину, а из Наина к Йезду и тут жил месяц. А из Йезда пошел к Сирджану, а из Сирджана - к Тарому, домашний скот здесь кормят финиками, по четыре алтына продают батман фиников. А из Тарома пошел к Лару, а из Лара - к Бендеру, то пристань Ормузская, и тут море Индийское, по-персидски дарья Гиндустанская. До Ормуза града отсюда четыре мили идти морем.

А Ормуз -на острове, и море наступает на него всякий день по два раза. Тут провел я первую Пасху, а пришел в Ормуз за четыре недели до Пасхи. И потому я города не все назвал, что много еще городов больших. Велик солнечный жар в Ормузе, человека сожжет. В Ормузе был я месяц, а из Ормуза после Пасхи в день Радуницы пошел я в таве с конями за море Индийское.

...От Ормуза морем идти до Калхата десят дней, а от Калхата до Дега шесть дней и от Дега до Маската тоже десять дне....

Ормуз – пристань большая, со всего света люди тут бывают, всякий товар тут есть. Пошлина же большая, со всякого товара десятую часть берут.



Камбей - пристан всего Индийского моря. Делают тут на продажу алачи, да пестряди, да киндяки, да делают тут краску синюю, да родится тут лак, да сердолик, да соль.

Дабхол - тоже пристань весьма большая, привозят сюда коней из Египта, из Аравии, из Хорасана, из Туркестана, из Бендер-Ормуза. Отсюда ходят сухим путем до Бидара и до Гулбарги месяц.

А в Хорасанской земле жарко, да не так. Очень жарко в Чаготае. В Ширазе да и в Йезде, да и в Кашане жарко, но там ветер не бывает. А в Гиляне очень душно и парить сильно.

...На Ормуз пойти из Ормуза на Хорасан пути нет, и на Чаготай пути нет, ни в Багдад пути нет, ни на Бахрейн пути нет, ни на Йезд пути нет, ни в Аравию пути нет. Повсюду усобица князей повыбивала. Мирза Джеханшаха убил Узун Хасан-бек, а султана Абу-Саида отравили. Узун Хасан-бек подчинил Шираз, да земля та его не признала, а Мухаммед Ядигар к нему не едет: опасается. А иного пути нет.

В Маскате встретил я шестую Пасху. И плыл до Ормуза девят дней, да и в Ормузе был двадцать дней. А из Ормуза пошел в Лар, и в Ларе был три дня. От Лара до Шираза шел двенадцать дней, а в Ширазе был семь дней. Из Шираза пошел в Эберку, пятнадцать дней шел, и в Эберку был десять дней. Из Эберку до Йезда шел девят дней, и в Йезде был восемь дней. А из Йезде пошел в Исфахан, пять дней шел, и в Исфахане был шесть дней. А из Исфахана пошел в Кашан, да в Кашане был пять дней. А из Кашана пошел в Кум, а из Кума в Савэ. А из Савэ пошел в Сольтание, из Сольтание шел до Тебриза.

А из Тебриза пошел в ставку Узун Хасан-бека. В ставке его был десять дней, потому что пути никуда не было. Узун-Хасан-бек на турецкого султана послал двора своего сорок тысяч рати.

* * * * *

ترجمه فارسی

من رفتم به دربند و از دربند به باکو، به آنجایی که آتش همیشه در حال سوختن است. از باکو رفتم به دریای چباکر. در چباکر به مدت شش ماه اقامت گزیدم. از آنجا رفتم به ساری و به مدت یک ماه ساکن مازندران شدم. از آنجا رفتم به دماوند، از آنجا به ری رفتم. در اینجا حسین که از پسران علی، نوه محمد را کشته بودند و قاتلان گرفتار لعنت (پیامبر) شدند، هفتاد شهر خراب گردید.



از ری روانه کاشان شدم و در اینجا به مدت یک ماه اقامت گزیدم. از کاشان به نائین رفتم و از نائین به یزد. از یزد روانه سیرجان شدم و از سیرجان به ترام رفتم. در این شهر چهارپایان را با خرما پرورش می‌دهند و به چهار آلتین یک بتمان خرما می‌فروشند. از ترام رفتم به لار و از لار به بندر آمدم که هرمز می‌گویند و اینجا دریای هند است، به زبان فارسی «دریای هندوستان» می‌خوانند. از اینجا تا شهر هرمز چهار مایل راه دریایی است.

شهر هرمز در جزیره قرار دارد و موج دریا روزی دو بار حمله‌ور است. در اینجا نخست پاسحا (عید معروف مسیحیان = ۲ فوریه سال ۱۴۷۱م) خود را گذراندم. به هرمز سه هفته قبل از پاسحا رسیده بودم. چون در اینجا شهرهای بزرگ زیاد هستند، دیگر آنها را نام نمی‌برم. گرمای خورشید بسیار بلند است، تا حدی که آدم را می‌سوزاند. در هرمز به مدت یک ماه ایستادم بعد از پاسحا، در روز رادون ... (یعنی بعد از ۹ روز عید پاسحا = ۲۳ آوریل سال ۱۴۷۱م). با اسب‌های خود سوار کشتی شدم و به آن سوی دریای هند رفتم ...

... از هرمز تا کلکته به فاصله ده روز راه دریایی است و از کلکته تا دیگا شش روز راه و از دیگا تا مسکت نیز ده روز راه ...

هرمز بندر بزرگی است. از تمامی دنیا به اینجا می‌آیند. در اینجا همه‌گونه کالا موجود است. مالیات زیاد است و از هر نوع کالا ده درصد باج می‌گیرند ...

سرزمین خراسان گرم است ولی می‌شود تحمل کرد. در چاغاتا بسیار گرم است. شیراز، همچنین یزد و نیز کاشان گرم است، اما در آنجا باد نمی‌وزد. در گیلان هوا دم است و شرجی بسیار.

... از هرمز به خراسان راهی وجود ندارد و به چاغاتا نیز راهی نیست، به بغداد، بحرین، یزد و به ملک عرب نیز راهی وجود ندارد. در همه جا جنگ‌های امرا بوده/ میرزا جهان شاه شاهزاده ازون حسن بک را به قتل رسانده و ابوسعید را مسموم کردند. ازون حسن بک شیراز را تابع خود کرده، اما آنها قبول نداشتند، محمد یادگار نزد او نمی‌رود و با احتیاط است. راه دیگری نیست.

در مسکت پاسای ششم را (عید معروف مسیحیان، ۱۰ آوریل سال ۱۴۷۴م) پشت سر گذاشتم و پس از نه روز از راه دریایی به هرمز آمدم و در هرمز به مدت ۲۰ روز توقف کردم. از

هرمز رفتم به لار و در لار سه روز ایستادم. از لار تا به شیراز به فاصله ۲۰ روز رسیدم. در شیراز هفت روز بودم. از شیراز روانه ابرکوه شدم و به مدت پانزده روز در راه بودم. در ابرکوه به مدت ده روز ایستادم. از ابرکوه به یزد به مدت نه روز رسیدم و به مدت هشت روز در یزد بودم. از یزد به اصفهان روانه شدم و بعد از شش روز رسیدم و در اصفهان به مدت شش روز اقامت داشتم. از اصفهان به کاشان رفتم و در کاشان پنج روز بودم. از کاشان رفتم به قم و از قم به ساوه و از ساوه به سلطانیه و از سلطانیه به تبریز رسیدم. از تبریز به بارگاه ازون حسن بک رفتم. در بارگاه او به مدت ده روز بودم، چرا که به هیچ کجا راهی نبود. ازون حسن بک ۴۰۰۰۰ هزار سرباز خود را علیه سلطان ترکیه فرستاده بود.

* * * * *

از این مطلب برمی آید که آفاناسی نیکیتین از شهرهای خلیجی ایران دو بار دیدن کرده است: بار اول هنگام رفتنش به هندوستان (سال ۱۴۷۱م) و بار دوم هنگام بازگشت از سفر طولانی خود (سال ۱۴۷۴م). از گزارش آفاناسی نیکیتین در رابطه با شهرهای خلیج فارس آنچه مهم است این است که وی نخستین فرد روسی است که از وضع شهرهای خلیج فارس گزارشی تهیه کرده است و اهمیت این گزارش برای روس‌ها تا به حدی مهم بوده است که متن آن را مؤلفان و مورخان به سالنامه‌های رسمی روسی پیوست کرده‌اند. به این دلیل است که نسخه‌هایی که به ما رسیده با یادداشت‌های آفاناسی نیکیتین متفاوت‌اند.

گزارش‌های آفاناسی نیکیتین در رابطه با مسائل مربوط به جغرافیای تاریخی شهرها و ولایات خلیج فارس برای ایرانیان هم بسیار مهم به نظر می‌رسند چرا که این گزارش‌ها نه از نظر یک فرد ایرانی بلکه از نظر مرد آگاه و باتجربه خارجی تهیه شده است. بررسی و مقایسه نظرات آفاناسی نیکیتین دیدگاه‌های مؤلفان و مورخان ایرانی از یک سو و با نظرات سیاحان اروپایی از سوی دیگر می‌تواند برای تحلیل و تحقیق تاریخ اجتماعی و سیاسی خلیج فارس قرن ۹ ق / ۱۵م مفید باشد.

برای آنکه اهمیت گزارش آفاناسی نیکیتین را در رابطه با شهرهای خلیج فارس بهتر درک کنیم باید به چند نکته توجه داشته باشیم:



۱- آفاناسی نیکیتین در ولایات ایران از جمله در شهرهای خلیج فارس خود را به‌عنوان یک فرد مسلمان معرفی می‌نماید و اسمش هم یوسف خراسانی بوده است. این واقعیت از آن گواهی می‌دهد که آفاناسی نیکیتین در کار خود بسیار با احتیاط بوده است. وی نمی‌خواست که بومیان به واقعیت پی ببرند. بنابراین تصویری که گویا آفاناسی نیکیتین به دین اسلام گرویده باشد، چندان درست به‌نظر نمی‌رسد.

۲- از نظر آفاناسی نیکیتین شهرهای خلیج فارس همگی فارس‌نشین و مسلمان هستند.

۳- گزارش‌های آفاناسی نیکیتین در رابطه با مسائل مربوط به جغرافیای تاریخی شهرها و ولایات خلیج فارس از جمله راجع به: راه‌های بین شهری، فاصله شهرها، عرف و عادات مردم محلی، شغل آنها، اعتقادات و ... اگرچه در ظاهر بسیار مختصرند، ولی از نظر علم تاریخ‌نگاری و جغرافیای تاریخی امروز بسیار با اهمیت‌اند.

۴- در بررسی و تحلیل موضوع مذکور باید این نکته هم مورد توجه ایران‌شناسان قرار بگیرد که در رابطه با راه و تاریخ دقیق سفر آفاناسی نیکیتین به شهرهای خلیج فارس در میان محققان و پژوهشگران آثار وی نظری یگانه موجود نیست و مسلماً بررسی این مسئله و روشن کردن آن نیز می‌تواند یکی از کارهای مهم در بخش ایران‌شناسی باشد.

۵- همچنین باید در نظر داشت که زبان گزارش آفاناسی نیکیتین از نظر زبان‌شناسی نیز دارای مشکلات فراوانی است و در این خصوص بسیار نوشته‌اند. یکی از موضوعاتی که برای ایران‌شناسی حائز اهمیت است، بررسی تخصصی متن سیاحت‌نامه آفاناسی نیکیتین از دید زبان‌شناسی ایرانی می‌باشد. بدون شک در کتاب آفاناسی نیکیتین کلمات و عبارات فارسی و ترکی فراوان به چشم می‌خورد. گاهی تا به آن حد تصور می‌شود که این یا آن بخش متن به زبان شکسته فارسی یا ترکی مخلوط به روسی قدیم نوشته شده است.

البته بررسی تخصصی مقایسه گزارش‌های آفاناسی نیکیتین با اطلاعات مؤلفان و مورخان اسلامی هنوز در پیش است و بررسی این موضوع خود کار جداگانه‌ای است، اما آنچه مسلم است این است که گزارش آفاناسی نیکیتین در رابطه با خلیج فارس در نوع خود بی‌نظیر است.

**منابع****منابع و ماخذ دست اول**

Источники:

- Афанисий Никитин. Хожение за три моря. (С приложением ритмической речью, предисловием и комментариями Н. Водовозова. М., 1950.
- Хожение за три моря Афанисия Никитина. 1466-1472 гг. 2-ое изд., доп. И прераб. (Отв. Ред. Чл.-кор. АН СССР В. П. Адрианова -Перетц. Сер. «Литературные памятники». М.-Л., 1958.
- Хожение за три моря Афанисия Никитина. (В приложении - факсимиле Троицкого списка). М., 1960. (
- Хожение за три моря Афанисия Никитина 1466-1472 гг. (Предисловие, подготовка текста, перевод, комментарии Н. И. Прокофьева. М., 1980.
- Хожение за три моря Афанисия Никитина. Издание подготовили Я. С. Лурье и С. Л. Семенов. М., «Наука», Ленинград, 1986, - 213 с.

Исследования:

تحقیقات

- Виташевская М. Н. Странствия Афанасия Никитина. (Предисл. Проф. Е. П. Чельшева. М., 1972.
- Клибанов А. Н. Свободомыслие в Твери в XIУ- ХУ вв. - Вопр. Истории религии и атеизма. 1958, вып. 6, С. 251-260.
- Клибанов А. Н. Реформационные движения в России XIУ - первой половины ХУ1 в. М., 1960, С. 183-185; 371-379.
- Лебедев Д. М. Очерки по истории географических открытий. М. 1956.
- Лихачев Д. С. Великое наследие. М., 1975, С. 259-265.
- Лурье Я. С. Подвиг Афанасия Никитина: (К 500-летию его путешествия).-Изд.-во. ВГО, 1967, Т. 99, вып. 5, С. 435-442.
- Лурье Я. С. Русский «чужеземец» в Индии ХУ в. - Хожение за три моря Афанисия Никитина. Издание подготовили. С. Лурье и С. Л. Семенов. М., «Наука», Ленинград, 1986, С. 61-87.
- Лурье Я. С. Археографический обзор. – Хожение за три моря Афанисия Никитина. Издание подготовили Я. С. Лурье и С. Л. Семенов. М., «Наука», Ленинград, 1986, С. 108 – 124.
- Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий. М., 1957.
- Малов С. Е. Тюркизмы в старорусском языке. - Изв. АН СССР. Отд. Литературы и языка. 1951, Вып. 2, С. 201-203.
- Сатыкбаева Н. А. О некоторых словах из восточных языков «Хожении за три моря» Афанасия Никитина. - Проблемы филологических исследований. Л., 1980, С. 51-55.
- Сатыкбаева Н. А. Историографический обзор исследований, посвященных проблеме восточных лов в «Хожении за три моря» Афанасия Никитина. – Изв. АН КазССР, Сер. филол. 1981, № 1, С. 51-55.
- Сатыкбаева Н. А. Лексика восточного происхождения в «Хожении за три моря» АКД, Л., 1981.
- Семенов Л. С. Путешествия Афанасия Никитина. М., 1980.
- Семенов Л. С. Хронология путешествия Афанасия Никитина. Хожение за три моря Афанисия Никитина. Издание подготовили Я. С. Лурье и С. Л. Семенов. М., «Наука», Ленинград, 1986 С. 88 – 107.
- Штернбах Л. К. К толкованию терминов в «Хожении за три моря» книги Афанасия Никитина». – НАА, 1964, № 6, С. 75-77.